

Радован ПЕЈАНОВИЋ*

НЕКЕ АНТРОПОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НОМО ОЕCONOMICUS-A

1. УВОД

Добро и зло су двије стране човјековог бића, како то истиче савремени француски филозоф и антрополог Жан Бодријар („Интелигенција зла”). Егоизам и алтруизам су, исто тако, двије димензије истог бића. Као што постоји „васељенска борба између Добра и Зла” (П. П. Његош), тако у човјеку постоји и стална борба између егоизма и алтруизма (индивидуализма и колективизма).

То *слојевито човјеково биће* чине и друге његове димензије: човјек као филозофско биће, човјек као културно биће, човјек као политичко биће, човјек као религиозно биће, човјек као социјално биће, човјек као морално биће, човјек као технолошко биће, човјек као еколошко биће, итд. Ријеч је о мултидимензионалности човјековог бића, које је предмет антропологије, као науке о човјеку.¹

* Проф. др Радован Пејановић, Универзитет у Новом Саду

¹ Антропологија дијели људску историју на: палеолит, мезолит и нолит. Номо sapiens – sapiens у мезолиту почиње контролисати природне ресурсе и сам производи прехранбене производе; почиње примитивна обрада земље. Откриће пољопривреде осигурало је редовнију, квалитетнију и обилнију прехрану људи, те смањило вријеме потраге за храном. Човјек је у то вријеме овладао производњом оружја и оруђа од изглачаног камена, изградом глиненог посуђа, усавршио риболовни апарат, почео узгој дивљих житарица и припитомљавање животиње (тзв. аграрна револуција и прва друштвена подјела рада на ратаре и сточаре); касније се јавља занатство (друга друштвена подјела рада), те трговина (трећа друштвена подјела рада). (Према: Ivanović, M., *Tri eseja o znanosti*, Osijek, 2008, стр. 46).

Ми се у овом раду бавимо *економским бићем човјека* (*homo oeconomicus*-ом), неким његовим карактеристикама које су важне и актуелне, посебно за разумијевање савремених токова и процеса друштвено-економског развоја. При том се отвара низ дискутабилних питања и дилема, које су економију као науку подијелиле на различите школе и правце мишљења, који су често оштро супротстављени једни другима.²

Полазна хипотеза овог рада је *да је економска димензија једна од најважнијих антрополошких димензија*, с обзиром на то да је циљ људске економске дјелатности задовољавање егзистенцијалних и других друштвених потреба. Отуда су природне карактеристике *homo oeconomicus*-а (Адам Смит) кључне за разумијевање друштвених односа. При том је *homo oeconomicus парадигма развоја модерног друштва*.

Историјска димензија homo oeconomicus-а је сљедећа полазна хипотеза по којој је човјек у свом друштвено-економском развоју еволуцијом и револуцијом прешао пут *од поданика до грађанина*. Томас Хобс и Џон Лок су доказали да нема божанског поријекла власти, божанско је само поријекло универзалних права, што је потврдила велика Француска револуција.

Наведене двије хипотезе су темељне карактеристике досадашње парадигме економског развоја. Та парадигма се заснива на профитној економији и господарењу природом. Нужна је *нова парадигма развоја*, што је сљедећа хипотеза овога рада. Ријеч је о хуманој димензији развоја која подразумева одрживи развој, тј. живот човјека у партнерству са природом. За то је потребан нови научни поглед на свијет.

2. ИСТОРИЈСКА ДИМЕНЗИЈА НОМО ОЕCONOMICUS-а

За укидање феудалног (поданичког) статуса човјека биле су потребне нове теорије о друштву, као и одговарајући услови. Зато је тек спајањем *великих мисаоних тековина*: (а) ренесансе, (б) реформације и (в) просвјетитељства, омогућено стварање теорија о дру-

² Тако на примјеру, по питању предмета економије у економској теорији су се издиференцирала два супротна схватања: (1) економија као друштвена наука; (2) економија као наука о рационалном понашању (Видјети детаљније: Oskar Lange, *Politička ekonomija*, „Centar za kulturnu djelatnost...”, Zagreb, 1981).

штву које се темеље на друштвеном уговору слободних и аутономних појединаца.³

Индивидуализам је у Европи јачао од времена *ренесансе*, која је човјеку удахнула осјећај индивидуалних вриједности и достојанства. *Протестантска реформација* је створила додатно увјерење да је појединац сам свој господар јер сам може уочити истину. *Просвјетитељство* је утврдило да је човјек рационално биће, које може само одлучити шта је добро. Та три система вриједности потпуно су, током времена, пренијела важан друштвени ауторитет са цркве и државне заједнице на појединца, ослободивши га статусно од низа друштвених стега и непотребно ограничавајућих друштвених обавеза. Тако је појам демократије оживљен интересом средњих слојева за грађанску слободу.⁴

Оно што је протестантизам започео ослобађајући човјека духовно – капитализам је наставио у менталној, друштвеној и политичкој сфери. Економска слобода је била основа тог новог развоја, а средња класа била је најважнији политички поборник аутономије грађанина. У овим економским условима појединац није више везан утврђеним друштвеним системом темељеном на традицији, који је остављао мало мјеста за лично напредовање изван традиционалних друштвених граница. За разлику од феудалних односа – у новим условима допуштено је (и очекивано) да грађанин својим личним одлукама успјешно остварује личну економску добит и доспије „докле га доведу његова марљивост, интелигенција, храброст, штедљивост или срећа”. Грађанин је у таквим условима имао изгледа на успјех, али истовремено је био изложен и опасности да изгуби у жестокој економској борби сваког против сваког.

Капитализам није само ослободио човјека традиционалних друштвених стега већ је и силно придонио повећању позитивне слободе, развитка активног, критичког и одговорног личног „Ја”.⁵ У таквим друштвено-економским околостима развила се идеја *homo oeconomicus-a*.

³ Видјети шире: Пејовић, С., *Основи америчког капитализма*, Научна књига, Београд, 1990.

⁴ Према: Пејановић, Р., *Економија (за агроекономисте)*, Дневник, Нови Сад, 2000; Пејановић, Р., *Економија I (увод у микроекономију)*, Пољопривредни факултет, Нови Сад; *Економија II (увод у макроекономију)*.

⁵ Видјети шире: Вебер, М., *Протестантска етика и дух капитализма*.

Тако је, наиме, настајао *нови, европски и хришћански поглед на свијет*. Европски хришћански поглед на свијет, међутим, дијели се на западноевропски (римокатоличко-протестантски) и источноевропски (православни). При том је од периода ренесансе европско друштво секуларизовано, еманциповано од хришћанства, при чему се раскол у европском хришћанству продубљивао. Протестантизам и православље су различито утицали на економски дух појединца: *активизам насупрот контемплацији*, при чему се под контемплацијом подразумева мисао која нема потребе за практичном реализацијом.

Протестантска етика, насупрот православној, базира се на тројству рада, зараде и штедње, као и дисциплини и организацији (владавина права), на којима то тројство почива. Она, за разлику од православља, проповиједа активност, а не контемплацију. Она се залаже за „свјесно живљење”, а не „послушност” по сваку цијену.

Протестантизам, дакле, вјери прилази разумно и путем разума жели да је схвати и практикује. Појединац, при том, не треба пасивно без поговора да прихвата судбину и потпуно јој се покорава, већ мора да овлада свијетом. На тај начин протестантизам је успио да раскине са традицијом и наметне нова схватања вјере и улоге појединца у свијету, за разлику од православља које „робује” традиционализму.⁶

3. НОМО ОЕCONOMICUS КАО ИДЕАЛ КАПИТАЛИСТИЧКОГ ДРУШТВА

Номо оeconomicus (лат. homo – човјек, оeconomicus, од грч. οeconomicus – вјешт у газдовању) је биће које покрећу *лични интереси*. У модерном капиталистичком друштву homo оeconomicus је еволуирао у економског човјека (economic man). Ријеч је о економском концепту који претпоставља да се појединци понашају тако да максимизирају користи у условима ограничених ресурса. Економски човјек је *рационалан* ако тежи свом циљу, мада се може сусрести са препрекама ако су несавршене информације, које га онемогућавају да постигне овај циљ. Рационалан човјек у економији може, међутим, да тежи и другим циљевима, осим максимизирању користи, али у том случају он ће бити рационалан само ако тежи том циљу на конзистентан начин.

⁶ Видјети детаљније: *Култура и развој, зборник радова*, ИДН, Београд, 2004.

Поред рационалности homo oeconomicus-a карактерише и *индивидуализам* (франц. Individualismo, од individuel – личност, који се тиче појединца, од лат. individuum – недјељиво, појединачно), значи супротстављање интереса појединаца интересима друштва. Ријеч је, наиме, о општем називу за социјално-политичке теорије и концепције друштвене организације које истичу *приоритет појединачних интереса и потреба насупрот колективним*. Тим се теоријама и концепцијама заговарају такви облици друштвене организације који почивају на приватном власништву над средствима за производњу, приватној иницијативи и монополском обављању општедруштвених функција од стране уског круга припадника друштва.

Рационалност и индивидуализам homo oeconomicus-a долази до пуног изражаја само у условима *економског либерализма* (слободног тржишта). Либерализам (франц. liberalisme, од лат. liberalis – који се односи на слободног човјека, слободан) је економска теорија и економска политика која тежи за уклањањем свих ограничења и препрека у економском животу друштва и стварањем услова за слободно кретање робе, капитала и људи и несметано дјеловање економских закона у националним и међународним оквирима.

Наведене три антрополошке особине homo oeconomicus-a допуњене су у капитализму *профитном мотивацијом*. Ријеч је о тежњи људи да својим пословањем остваре добит и тиме повећају своје богатство. У систему капиталистичког приватног предузетништва профитна мотивација је основни подстицај покретања и унапређивања пословања. Профит се сматра легитимном побудом човјека и основним покретачем економске иницијативе и напретка. Максимизација профита је циљ и начело пословања свих друштвено-економских субјеката.

Капитализам као друштвено-историјски систем створио је услове за „буђење” homo oeconomicus-a, његов развој и процват. Његове антрополошке карактеристике (рационалност, индивидуализам и економска слобода) долазе до изражаја управо појавом и развојем капитализма.⁷ Капитализам омогућава побједу интереса над страстима (Хершман, А.).

⁷ „Култура капитализма је у култури индивидуализма. То је култура запада.” (Вукотић, В., *Култура и економски развој*, Култура и развој, ИДН, Београд, 2004, стр. 14).

Капитализам је настао на парадигми интереса. Идеја о супротности интереса и страсти јавља се, наиме, у периоду настанка капитализма. О односу страсти и интереса говори Хиршман, о томе како су страсти (слава, похлепа, жеља за моћ) обуздавали интересе до настанка капитализма. До тог периода зарада и новац су били на ниском нивоу скале људских вриједности.⁸ Култура индивидуализма, коју је изградио капитализам, довела је до афирмације личности човјека као централног елемента у друштвеној комуникацији.

Развој темељних институција капитализма омогућио је развој *homo oeconomicus*-а. Ријеч је о сљедећим кључним институцијама: 1) право приватног власништва; 2) слобода и законитост уговарања; 3) подстицајна улога државе. Ове три поставке одвајају капитализам од других друштвених система. Оне гарантују подстицај који има специфичне и предвидиве ефекте на понашање оних који одлучују, распоређују ресурсе и проток информација.

4. НОМО ОЕCONOMICUS У ЕКОНОМСКОЈ ТЕОРИЈИ

Појавом капитализма економска теорија и економска наука и струка доживјеле су свој процват. Данас је економија једна од елитних наука којој се сваке године додјељује Нобелова награда за допринос друштвено–економском развоју.

Поред Адама Смита, оца „модерне економије”, који је ударио темеље концепту *homo oeconomicus*-а, велики теоријски допринос теорији и пракси *homo oeconomicus*-а дали су многи велики економисти: Карл Менгер, Лудвиг фон Мизес, Фридрих фон Хајек, Џон Мајнард Кејнс, Макс Вебер, Јозеф Шумпетер, Ајн Ренд, Милтон Фридман, Петер Дракер и други. Карл Маркс је дао cjеловиту критику овог концепта. Задржаћемо се на неким погледима.

Смитов концепт природног поретка. Основу економске доктрине Адама Смита (1723–1790), „Истраживање природе и узрока богатства народа”, 1776, чини његово дубоко увјерење у надмоћност природног поретка над људским установама. Треба укинути, по Смиту, вјештачка ограничења, па ће се остварити, сам по себи, складан „систем природне слободе” људским дјеловањем.⁹

⁸ Видјети: Хершман, Алберт, *Страсти и интереси*, Филип Вишњић, Београд, 1999.

⁹ Смит, А.: *Богатство народа*, Global Book, Нови Сад, 1988.

Што је већи простор за слободну дјелатност појединца (кога покрећу лични интереси), то су, по Смиту, бољи услови за економски и сваки други напредак друштва. Другим ријечима, што је простор за максимизацију личне користи већи, а што је држава ограниченија и јефтинија, то је боље. Зато се држава код Смита ограничава само на неколико функција.

Природно дјеловање људи, по Смиту, покреће шест мотива: самољубље, наклоност, жеља за слободом, осјећај пристojности, радна навика и склоност за трговањем и размјеном једне ствари за другу. Омогући ли се појединцима да се у својим акцијама слободно руководе тим мотивима, они ће истовремено постићи највећу личну корист и унаприједити опште добро дјелотворније него да им је то била изричита намјера. Смит је толико увјерен у равнотежу људских мотива да изјављује како сваког појединца у остварењу властитих интереса „води једна невидљива рука, да оствари циљ који уопште није намјеравао да оствари”.

У једном од најчувенијих дјелова „Богатства народа”, Смит каже: „Ми не очекујемо нашу вечеру од добре воље месара, пивара или пекара, већ од њиховог обзира према сопственом интересу. Ми се не обраћамо њиховој човечности, него њиховом самољубљу, и никада им не говоримо о нашим потребама, већ о њиховим интересима”. Овај чувени Смитов цитат значио је раскид са мишљењем свих великих писаца западне традиције од Аристотела надаље, који су сматрали да добро може да се чини само у форми неогоистичног, алтруистичког понашања и подржавања јавног интереса. Смит то прекида, истичући да је *ослобођење личног интереса најбољи начин да се унаприједи јавни интерес*. Тај став је у односу на дотадашњу теорију звучао шокантно, а многи аутори, посебно они склони друштвеном планирању и регулацији, ни данас нијесу у стању да га схвате.

Економски аутоматизам је, по Смиту, природно, спонтано и слободно испољавање економских појава и остваривање економских процеса на основу аутономног доношења економских одлука од стране појединих привредних субјеката и несметаног дјеловања економских закона. Економски механизам, наиме, може најбоље функционисати, по Смиту, у природном поретку, који се руководи егоизмом појединаца и у којем влада *приватна иницијатива и слободна конкуренција*. У таквом механизму нема привилегија и монопола нити се држава мијеша у привредни живот друштва. Сва-

ко дјелује према своме нахођењу, а „невидљива рука” сигурно управља његову дјелатност према неком друштвено корисном циљу.

Иако је био велики присталица гледања свог интереса, тј. централног значаја личног интереса у животу сваког појединца, Смит је био противник слијепог егоизма. Себичност за њега није водиља људског понашања, него је то нека врста љубави према себи, која није никакво одсуство осјећања за другог. Егоизам који произилази из љубави према себи није неминовно похлепа, већ просто тежња да се првенствено задовоље своји интереси.

Смит доказује како природна равнотежа мотива најдјелотворније дјелује на економском подручју. Он постаје најговорљивији „апостол либерализма”, бранилац *laissez fairea*, много снажнији и увјерљивији од физиократа. Дјелује снажно на политичаре и пословне људе, који спремно прихватају његове поруке да збаце застарјели режим трговачких привилегија и земљорадничких интереса. На тој политичкој филозофији Смит развија своју економску теорију, ослобађајући дотадашњу економску мисао меркантилистичких и физиократских стега¹⁰.

Марксова критика хото оесопотисис-а. Карл Маркс (1818–1883) оштро критикује концепт *хото оесопотисис-а*, који се појавио у тадашњој тзв. буржоаској политичкој економији, истичући да се посматрањем издвојене личности (Робинзона) не може доћи до неких озбиљнијих закључака. *Човјек је друштвено биће* (Маркс), које ступа у многобројне производне и друге односе са припадницима друштва.

Суштину својих економских схватања Маркс је изразио познатим ријечима да у друштвеној производњи људи ступају у односе, нужне односе, независне од њихове воље, односе производње, који одговарају одређеном степену развитка њихових материјалних производних снага и чине ону реалну основу на којој се диже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици друштвене свијести.

На одређеном нивоу свога развоја материјалне производне снаге друштва, по Марксу, долазе у противрјечност с постојећим про-

¹⁰ Најуспјешнији Смитов настављач је Давид Рикардо, док Сеј, Малтус и Сениор полажу основе тзв. вулгарне буржоаске политичке економије. Сви се оправдано позивају на Смита и сматрају се његовим сљедбеницима, јер у његовим излагањима налазе упориште за своје различите теорије (Драгићевић, А.: *Лексикон политичке економије*, стр. 590).

изводним односима. Тако ти односи све више ометају људе у искоришћавању снага и сила природе за своје потребе. Тада нужно наступа епоха социјалне револуције у којој се насилно укидају постојећи и успостављају нови друштвени односи. С промјеном економске основе врши се, истиче Маркс, спорије или брже преврат читаве друштвене надградње.

Однос између рада и капитала је, за Маркса, само нови облик експлоатације човјека по човјеку. Иза привидно слободне погодбе о раду лежи највеће и најрафиниране израбљивање непосредног произвођача у историји човјечанства. Капиталистова жеђ за богаћењем нема граница. Стога он непрекидно акумулира један дио вишка вриједности и додаје га капиталу у функцији. Маркс исцрпно прати методе ове експлоатације и анализира процесе који коначно доводе до тога да и тај однос постаје „непремостива препрека друштвеном напретку”¹¹.

Експлоатација рада постаје основа економског живота капиталистичког друштва. Експлоатација природних ресурса, такође. Власник средстава за производњу отуђује се од невласника, умни радник од физичког, грађанин од сељака, итд. Са капиталистичким начином производње то отуђење достиже своје највише и најдрастичније облике. Друштвено-економске супротности се заостравају до те мјере да човјеково ослобођење постаје битним условом живота и даљег развоја људске заједнице (Маркс).

Мада је друштвена мисао врло рано открила да се све друштвене разлике између људи у крајњој линији своде на разлике у материјалном богатству и погодностима за стицање дохотка или, другим ријечима, да је приватна својина узрок подјеле друштва на класе или слојеве који заузимају различите положаје у друштвеној структури,

¹¹ Тзв. грађански економисти су се оштро супротставили Марксовом економском учењу. Тзв. вулгарна економија је одмах учила какво моћно оружје представља то учење у борби радничке класе против буржоазије и капиталистичког начина производње, те му се стога од почетка супротставила својим покушајима да усмјери економска истраживања на друга подручја. Тако на примјер, аустријска школа пребацује колосјек анализе на психолошко подручје и истраживање понашања људи према ријетким добрима. Цјелокупна тзв. маргиналистичка школа тежи за тим да изради систем „чисте” економске теорије, која је лишена свега онога што може довести до непожељних политичких закључака и уочавања експлоататорских и класних односа међу људима.

ипак се економско тумачење друштвене неједнакости обично везује за име Карла Маркса. То није нимало случајно. Јер Маркс је први уздигао ово откриће на степен општег принципа и захваљујући њему оно је постало познато у читавом свијету, како као жариште теоријског мишљења тако и као оруђе револуционарног дјеловања.

Проблеми отуђења човјека заузимају централно мјесто у његовим познатим „Економско-филозофским рукописима” (1844). Кључ за разумијевање свих друштвених односа, свих политичких и правних установа, свих противрјечности и сукоба, а и цјелокупног историјског кретања, лежи у материјалним животним условима, односно у економици друштва¹². У тим се рукописима налазе и први Марксови погледи на темељне економске категорије капиталистичког начина производње, који су касније детаљно изучени у његовом животном дјелу „Капитал”. То су: најамнина, профит, земљишна рента, приватно власништво, најамни рад, подјела рада, новац. „Прилог критици политичке економије” је посвећен анализи робе и новца, што ће касније у разрађенијем и дотјеранијем облику постати први том „Капитала” (1867). У другом тому „Капитала” анализира се „прометни процес капитала”, а у трећем тому „целокупни процес капиталистичке производње”.

Под утицајем Маркса настала је марксистичка економија, као посебна школа економске мисли, која анализира друштвени и економски развој капиталистичког економског система. Модерни марксистички економисти су разноврсна група, од догматичних присталица Маркса, до оних који су спремни да модификују начела изворног марксизма.

Кејнсов модел хото оесопотисис-а. Џон Мејнард Кејнс (1883–1946) је, након негативних ефеката Велике економске кризе из 30-

¹² Марксдова достигнућа, иако су погрешна у детаљима, огромна су. У својој „Историји економске анализе” из 1954. Шумпетер је написао да Марксдова економска интерпретација историје, историјски материјализам, представља „моћно аналитичко достигнуће” и да његов „свеобухватни систем” и „велика визија огромне еволуције економског процеса... дају право да се Маркс сматра значајним економским аналитичарем” (Према: Пирс, Д., *Модерна економија*, Мекмиланов речник, стр. 252).

их година 20. вијека, формулисао нови концепт тзв. државног капитализма („Општа теорија запослености, камате и новца”, 1936)¹³.

Премда је био одгојен у Маршаловој верзији неокласичне економске доктрине, Кејнс од самог почетка показује оригиналност погледа на најактуелнија економска питања свога времена и пружа системски отпор према многим укоријењеним традиционалним схватањима.

Нападајући Сејов закон тржишта, који је у грађанској економији био прихваћен, Кејнс доказује како фактори који одређују висину дохотка и ниво запослености не доводе нужно до пуне запослености радника и средстава производње. Величина дохотка, па према томе и ниво запослености, зависе од укупне тражње, која се дијели на тражњу за потрошним добрима (потрошња) и на тражњу за производним средствима (инвестиције).

Законита појава је да са порастом дохотка опада тражња. Стога је и за савремени капитализам карактеристично да је у њему потрошња мања од дохотка и да је пораст потрошње мањи од пораста дохотка¹⁴. Разлику између потрошње и дохотка чини штедња, која није функција каматне стопе – како су погрешно констатовали ортодоксни грађански економисти – већ функција дохотка. Да би се одржао одређени ниво дохотка, штедњу треба да усише инвестициона тражња. Но, инвестициона тражња је аутономна величина која зависи од профитне стопе. Отуд управо произилазе главне супротности капиталистичке привреде.

Наиме, профитна стопа с развојем капитализма пада, док постојак штедње и каматна стопа остају релативно постојани. Због

¹³ „Општа теорија” је, без сумње, најзначајнији Кејнсов рад. Многи је сматрају за тачку преокрета у историји економске мисли (кејнзијанска револуција). Проблем политике, који је заокружио Кејнса 30-их година, био је проблем масовне незапослености. Ово га је навело да фокусира пажњу (у „Општој теорији”) на факторе који детерминишу ниво аутопута прије него на питање шта је детерминисало општи ниво цијена (што је била главна тема савремене економске теорије).

¹⁴ Кејнсов закон потрошње (енгл. Keynes law of consumption) је израз којим се у савременој грађанској економској теорији назива објективни однос између нивоа дохотка и величине онога његовог дјела који се одваја за куповину потрошних добара. Закон је формулисао Ј. М. Keynes, па отуд и носи такав назив. Он гласи: „На сваком нивоу дохотка троши се одређени сразмјерни његов дио за набавку потрошних добара, а та пропорција опада како расте доходак”. (Према: Пејановић, Р., *Економија II, Исто*).

пада профитне стопе опадају инвестиције, не инвестира се један дио штедње, а то неминовно доводи до смањења укупне тражње, националног дохотка и запослености производних чинилаца. Тај процес завршава коначно ишчезавањем штедње и изједначењем дохотка с потрошњом. На тај начин, Кејнс је показао да је равнотежа могућа и у условима непотпуне запослености.

Према томе, пуну запосленост не може остварити сам механизам капиталистичке привреде, а поготову је не може одржати на дуги рок. Ако се жели такво стање остварити и одржати, онда се нужно мора прибјећи спољним утицајима. Посебно значење Кејнс придаје интервенцији капиталистичке државе, која својим мјерама мора трајно повећавати склоност потрошњи и давати увијек изнова подстицај за инвестиције. Своју регулаторску функцију држава може успјешно спроводити само ако је она усмјерена на подизање потрошње, на редистрибуцију националног дохотка (високим порезима на велике дохотке и насљедства), на инвестиције контролисане од стране државе и на обарање каматне стопе.

Држава се јавља као неутрални фактор, као врховни арбитар у сукобу класних интереса и неопходни актер свакодневног привредног живота. Њено уплитање у привреду има код Кејнса сасвим јасну сврху. То је средство и пут спасавања капитализма, продужетак његовог живота, а нипошто није израз жеље за неком социјалном правдом, а поготову не за укидањем или ублажавањем односа експлоатације.

Примјеном метода које је развио Кејнс настала је кејнзијанска економија, као макроекономска теорија која се бави нивоом економске активности. Методологија кејнзијанске економије знатно се разликује од концепта неокласичне економије¹⁵.

*Хајеково поимање *homo oeconomicus*-а.* Књига Фридриха А. фон Хајека (1899–1992) „Кобна идеја: грешка социјализма”¹⁶, објављена је први пут 1988, као први том Хајекових сабраних дјела. Нит књи-

¹⁵ Неокласична економија је економска теорија која користи методе и технике општег приступа оригиналних твораца – економиста маргиналиста 19. вијека. Оснивачи неокласичног система (Кларк, Фишер, Маршал, Парето, Валрас) користили су маргиналну анализу у својим разматрањима фактора производње на конкурентским тржиштима.

¹⁶ Фридрих Аугуст фон Хајек: *Кобна идеја: грешка социјализма*, ЦИД, Подгорица, 1998. Хајек је 1974. добио Нобелову награду за економију заједно са Г. Мирдалом.

ге је лако препознатљива: раскринкавање колективизма (социјализма) и интервенционализма у циљу *очувања људске слободе и људског достојанства* (Р. П.). Чак и у површним познаваоцима његовог дјела добро је познато да је Хајек прве текстове у којима је упозоравао на опасност колективизма (његове погубности и дугорочне неодрживости) писао прије више од пола вијека, то јест у времену када су такви ставови представљали ријеткост. Хајек је ипак сматрао за потребно да након неколико деценија своју критику изложи још једном. Према Хајековом мишљењу овај интелектуални спор није само теоријски релевантан, већ се заправо ради о суштинским проблемима који се тичу питања опстанка човјечанства.

Централна тема ове књиге је сукоб између заступника слободног конкурентског тржишта („спонтаног поретка“) и заступника командне економије о томе како се знање о расположивим ресурсима може добити и на који начин се оно може најбоље користити. У односу на ово фундаментално питање разликују се два становишта: присталице спонтаног („каталактичког“) поретка и конструктивисти (планери свих врста). У чему се састојала „кључна грешка“, односно зашто је социјализам представљао „кобну идеју“? Социјализам је, сматра Хајек, грешка интелектуалаца и њихове сујете, односно тврђења да се зна оно што се не зна нити се може знати. Аргументација овог става полази од методолошког проблема, односно Хајек поново и досљедно упућује критику такозваном конструктивистичком рационализму и на брилијантан начин указује на разлоге његове инфериорности у односу на спонтани поредак¹⁷. Конструктивистички рационалисти и социјалисти тврде да све што није научно доказано, што није у потпуности схваћено, чему недостаје у потпуности одређена сврха и што има неке непознате ефекте, јесте неразумно.

Људске вриједности и институције представљају резултат процеса несвјесне самоорганизације. Институције тржишта, својине, слободе и правде нијесу креација човјековог разума. Да би указао

¹⁷ Током 30-их година прошлог вијека Хајек је анализирао проблеме рационалног економског планирања у социјализму. Његово мишљење је било да ће се рационалност срушити пред проблемом знања. Немогуће је, по њему, да један централни ауторитет стекне сва расута знања која су му потребна. Он је говорио у корист децентрализованог система који осигурава да се сазнање о одређеним околностима може брзо искористити.

на општост еволутивног механизма, Хајек прави широки захват и преноси анализу на неколико подручја. Еволуцију Хајек сматра централним појмом за разумијевање настанка и развоја цивилизације. Процеси варијације, адаптације и конкуренције су карактеристике како биолошке тако и културне еволуције. Без конкуренције не само да није могућ напредак већ ни очување постојећих достигнућа. Сваки организам је заокупљен рјешавањем проблема који су везани за његов опстанак. Проблеми које рјешава човјек представљају трагања за бољим животним условима, за већом слободом и за једним бољим свијетом.

Рјешавање проблема се увијек одвија помоћу процеса „покушаја и погрешки”, односно помоћу провјере и елиминисања грешака. Способност да се учи од других била је значајна за превладавање урођених инстинката. Човјечанство је достигло цивилизацију учећи да слиједи правила и развијајући сама правила. „Кобна идеја” представља идеју да способност стицања вјештина потиче од разума. Хајек сматра да је управо супротно тачно, односно да је *наш разум исто тако резултат процеса селекционе еволуције колико и наш морал (Р. П.)*. Човјек је постао интелигентан „зато што је постојала традиција из које је могао да учи”. Хајек посебну пажњу усмјерава на односе слободе, власништва и правде. Он тврди да се на основу историјског материјала може закључити да се ниједна напредна цивилизација није развијала без владавине која свој главни циљ види у заштити приватне својине.

Кључно је разумијевање процеса прилагођавања на промјене које настају у окружењу. Како то изгледа у домену економије? Информације које појединци могу да користе у процесу прилагођавања динамичном и неизвјесном тржишном окружењу преносе се цјеновним сигналимa. Ово знање расуто је и не може се статистички или на било који други начин сакупити и пренијети на неки ауторитет који би управљао глобалним економским поретком. Такође, битно је примјетити да је информисаност увијек субјективна и сходно томе увијек непотпуна. Тржишно стање представља резултат прилагођавања многобројних појединаца на фрагментирани цјеновни сигнал. Супериорније стање, доказује Хајек, може се постићи слиједећи слободан процес децентрализованих одлука, прије него ако се покуша овим процесом управљати из једног центра, будући да *децентрализација омогућује бољу индивидуалну ин-*

формисаност. (Р. П.). Прецизније речено, тржиште омогућује свим појединцима (како произвођачима тако и потрошачима) да сходно својим индивидуалним преференцијама и способностима процјењују релативне предности различитог коришћења ресурса о којима имају непосредно знање. Ту улогу нико други није у стању да ефикасније обави у њихово име. Ове активности индивидуалне „игре очекивања” догађају се у амбијенту познатих правила игре, којих се сви актери придржавају. Посебност задатка економије, тврди Хајек, јесте да покаже људима како стварно мало знају о ономе што би жељели да планирају.

Фридманов концепт слободног човјека. Фридманова књига „Капитализам и слобода”¹⁸ у САД-у је први пут објављена 1962. године, а друго издање појавило се 1982. Подсјећамо да ране шездесете године 20. вијека представљају вријеме наглашене доминације кејнзијанизма и државе благостања у једном дијелу свијета и социјализма у другом дијелу свијета. Глас либерала тада није био у моди. Фридман је овом књигом бранио тезу да без конкурентског капитализма (дакле, стање у којем се највећи број економских активности одвија путем слободне иницијативе и на слободном тржишту) нема економске, па самим тим ни политичке слободе. Економска слобода подразумева: слободу пословања, слободу да се употребе остварени приход и слободу да се посједована средства употребе у складу са сопственим преференцијама. Наравно, није потребно да се додаје да ових слобода нема без постојања институције приватне својине. Ограничење економских слобода утиче на ограничење слободе уопште.

Милтон Фридман (1912-) је близак Смитовом идеалу спонтаног и слободног развоја (слобода тржишта умјесто бирократског планирања и регулације). У књизи „Слобода избора”¹⁹ Фридман објашњава да то практично значи: слободна игра понуде и тражње умјесто стимулације тражње (за коју се залаже Кејнс); слобода уговора умјесто ограничења уговора; ниски порези и минимална држава умјесто меког буџетског ограничења; стриктна умјесто инфлаторне монетарне политике; слободна конкуренција умјесто ограничене конкуренције и монопола; једнаке прилике (услове) за

¹⁸ Милтон Фридман: *Капитализам и слобода*, Global Book, Нови Сад, 1997.

¹⁹ Милтон Фридман: *Слобода избора*, Global Book, Нови Сад, 1996.

све економске актере умјесто неједнакости; слобода умјесто команде и присиле. Док се ти услови не остваре, неће се повећати ефикасност и појединци неће бити слободни да бирају оно што им одговара, истиче Фридман. Фридман је нарочито против прогресивног опорезивања дохотка, јер се то наводно налази у супротности са принципима индивидуалних слобода²⁰.

Да би слободно тржиште функционисало, потребно је да се сви актери приближавају „правилима игре”. Ту је неизбјежна улога државе. Фридман прихвата Смитов став да држава има три основне функције: заштиту од насртаја неке друге државе; спровођење правног система и организовање активности које није опортунно препустити приватном интересу. Подручја за која се тврди да је оправдана државна интервенција су монопол и активности са екстерним ефектом. Фридман је чак и у том контексту опрезан. Монопол може да се успоставља на три начина: као технички монопол, као монопол настао директном или индиректном државном помоћи и као резултат тајних споразума. Уколико се у некој дјелатности успостави технички монопол држави су на располагању три могућности: прихватање приватног монопола, јавни монопол, или јавно регулисање. Фридман сматра да је, ипак, најмање зло задржавање приватног монопола. Ако су други разлози настајања монопола, тада је најбоља мјера промјена система опорезивања. У домену екстерналија, сматра Фридман, не постоји јасно правило до којег степена држава треба да се ангажује. Због тога треба брижљиво употребити трошкове и користи сваке појединачне акције.

Фридман расправља и о проблему расподеле, прецизније о проблему једнакости, јер је то један од разлога који се често наводи као нужан узрок државне интервенције. Све државне мјере (изражене кроз опорезивање) које су покушале да постигну „једнакост исхода” претрпјеле су неуспјех и поново су само ограничиле инди-

²⁰ Фридман је водећи представник чувене чикашке школе економије. Добио је Нобелову награду за економију 1976. године. Фридман је био зачетник идеје о људском капиталу и његов рад у области функције потрошње је довео до формулације његове хипотезе сталног дохотка. Његов методолошки став о позитивној економији, либералистичка идеологија и формулација природне стопе незапослености, допринијели су његовом истицању ограничења кејнзијанских политика стабилизације (Пејановић, Р.: *Економија I, II*).

видуалне особине. Кључни недостатак јесте у томе што инсистирање на једнаком исходу елиминише смисао тржишне игре и преузимање ризика. Тржишне одлуке имају прави ефекат само онда ако њихови доносиоци сnose и њихове посљедице. Коначан резултат је да друштво у цјелини има користи од човјекове спремности на ризик. Покрет за једнакост је пропао управо због тога што је довео у питање фундаментални инстинкт људског бића – непрестани напор сваког појединца да побољша своје тренутно стање. Фридман критикује систем социјалног осигурања и упозорава на дугорочни проблем да ће број људи који примају исплате бити све већи и наставиће да расте брже од броја радника чије се плате могу оптеретити да би се поменута давања исфинансирала. Социјална помоћ дестимулише оне који је примају јер губе жељу да траже ново запошлење. Такође, познат је феномен да када се једном почне примати помоћ, касније је веома тешко ту врсту издатака укинути. Посебан проблем је у томе што се знатан дио средстава усмјерава не за оно за шта је и намијењен, већ за издржавање огромног бирократског апарата. На примјер, субвенционисање становања је довело до изненађујућег ефекта: главни корисници јавног становања и урбане обнове нијесу били сиромашни радници.

У свим поменутиим процесима Фридман јасно и недвосмислено наглашава штетно дејство бирократије. Она једноставно постаје посебна „класа” која фаворизује свој сопствени интерес и намеће своја властита гледишта. Суштински, ријеч је о трошењу туђег новца на неко треће лице. Односно, нема гаранције да ће новац бити искоришћен на прави начин (више ће се обраћати пажња на повећање властитих плата). Изузев добровољно датих поклона, туђи новац се може трошити само одузимањем, а то управо чини држава. Другим ријечима, ради се о употреби силе, а не о добровољности која је основ слободног тржишта. Где је онда излаз? *Ослањање на слободу људи да контролишу сопствене животе у складу са сопственим и индивидуалним вриједностима је најбезбједнији начин да се оствари пуни потенцијал сваког друштва* (Р. П.). Слободно тржиште је процес који тражи најбоље од сваког учесника и награђује га у складу с тим. Слобода избора омогућује одржавање динамичности система, јер подразумејева стално тестирање и доказивање – нема трајних нити институционализованих привилегија. Само поборници аутократије и социјализма верују у централи-

зовано управљање (или државни интервенционизам) умјесто у добровољну тржишну сарадњу. Фундаментална грешка овог схватања је у томе што се људи помоћу државне присиле настоје усмјерити да дјелују против својих интереса, да би се унаприједили неки апстрактни „општи интереси”. То је једноставно супротно људској природи и као такво дугорочно неодрживо.

Врлина себичности (Ајн Ренд). Ајн Ренд (1905–1982), америчка теоретичарка, у интригантном дјелу „Врлина себичности” (1965.) истиче себичност (егоизам) као карактерну особину *homo oeconomicus*-а. Она поставља питање да ли је човјекова себичност порок или врлина? Она себичност сматра врлином, при чему под себичношћу подразумејева *бригу за сопствене интересе*.²¹

Овакво схватање себичности (егоизма), својствено *homo oeconomicus*-у, не каже нам да је добро или лоше бринути се за сопствене интересе, нити нам говори у чему се састоје човјекови стварни интереси. На та питања треба да одговори етика, сматра она. Проблем је, међутим, што се досадашња етика развијала правцем алтруистичке етике. Та етика, сматра она, почива на двије основним догмама: (1) свака брига за своје интересе је рђава, какви год били ти интереси; (2) човјек треба да се одрекне егоизма због својих ближњих.

Ријеч је, како каже Ајн Ренд, о „алтруистичкој превари”, која се састоји у повезивању и замјени сљедећа два питања: (1) Шта су вриједности? и (2) Ко би требало да има користи од вриједности? По алтруистичкој етици добро је све што чинимо у туђу корист, док је рђаво све што чинимо у сопствену корист. Стога ће се моралне вриједности поступака одређивати према томе ко од њих има користи, а човјек ће моћи да чини шта год хоће све док користи од својих поступака не убира он сам, већ неко други.

Насупрот овој, алтруистичкој етици, *homo oeconomicus*-а руководи *рационални морал*, који проистиче из природних особина економског човјека (Ајн Ренд). За њега је брига за властите интересе суштина моралног постојања. Корист од својих моралних поступака човјек мора да сачува за себе.

Пошто сваку вриједност човјек мора да стекне и/или задржи властитим поступцима, свако раздвајање дјелатности и корисника нужно изазива неправду: жртвовање једних људи другима, жр-

²¹ Ренд, А.: *Врлина себичности*, Global Book, Нови Сад, 1997; *Капитализам непознат идеал*, Global Book, Нови Сад, 1994.

творање оних који раде онима који не раде, жртвовање моралних неморалним, и сл. Рационална етика homo oeconomicus-a сматра да корист од својих поступака треба да има сам дјелатник и да човјек треба да дјела из сопствених *рационалних интереса*. Његово право да се тако понаша проистиче из његове природе и из улоге коју моралне вриједности играју у људском животу. Стога је то право примјенљиво само у контексту рационалног (не и ирационалног), објективно доказаног и оправданог комплекса моралних начела који дефинише и одређује његове стварне интересе. Оно му не даје дозволу да чини „шта год жели” и не може се примијенити на човјека кога покрећу ирационална осјећања, пориви, жеље или хирови (Ајн Ренд).

Критеријум моралних вриједности homo oeconomicus-a није, наиме, задовољавање ирационалних жеља и хирова, већ рационалних потреба. Рационалност је, дакле, важна карактерна особина homo oeconomicus-a.

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Човјек је у свом друштвено-економском развоју еволуцијом и револуцијом прешао пут од поданика до грађанина. Историјски метод анализе говори нам да су друштвено-економски услови развоја људског друштва кључни за настанак и развој homo oeconomicus-a. Појавом капитализма и ослобађањем човјека традиционалног ропства стварали су се услови за економски развој појединца и друштва. Томе је допринио процват економије као науке и струке, која је довела до колосалног развоја и усавршавања концепта homo oeconomicus-a. Од Адама Смита, „оца” модерног homo oeconomicus-a, па преко плејаде чувених економиста (многих нобеловаца) развој је еволуирао и мијењао се сходно друштвено-економским промјенама које су се динамично одвијале.

Током свих тих промјена које су се дешавале и дешавају се остале су као трајне неке (антрополошке) карактеристике homo oeconomicus-a. То су: индивидуализам, рационалност и тежња за економском слободом, као и профитна мотивација. Ове основне, као и друге особине, различито су долазиле до изражаја у различитим друштвено-економским системима. Либерализам је довео до огромног развоја економије, али је резултирао Великом економском кризом из 30-их година прошлог вијека. Савремени неоли-

берализам је резултирао глобалном финансијском, економском и еколошком кризом, чије посљедице доживљавамо данас. С друге стране, државни капитализам и државни социјализам су завршили тоталитаризмом, који је оставио погубне посљедице по појединца и друштво.

Потребна је, стога, нова парадигма развоја, нови модел развоја, који ће поћи од наведених антрополошких карактеристика homo oeconomicus-а, али који неће дозволити њихову трансформацију у своју супротност: индивидуализам у похлепу и грамзивост, рационалност у профитну мотивацију (по сваку цијену) и еколошку деградацију и либерализам у анархију и неодрживе социјалне неједнакости (противрјечности).

ЛИТЕРАТУРА

- Бјукенен, Џ.: *Границе слободе – између анархије и Хевијатана*, Дерета, Београд, 2002.
- Dobb, M.: *Studije o razvoju kapitalizma*, Naprijed, Zagreb, 1961.
- Драгичевић, А.: *Лексикон политичке економије*, Информатор, Загреб, 1983.
- Фридман, М.: *Капитализам и слобода*, Глобал боок, Нови Сад, 1997.
- Фридман, М.: *Слобода избора*, Глобал боок, Нови Сад, 1996.
- Хајек, Ф.: *Индивидуализам и економски поредак*, ФПЗ, Загреб, 2002.
- Хајек, Ф.: *Кобна идеја: грешка социјализма*, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Хајек, Ф.: *Пут у ропство*, Глобал боок, Нови Сад, 1995.
- Хершман, А.: *Страсти и интереси*, Филип Вишњић, Београд, 1999.
- Кејнс, Џ. М.: *Економски есеји*, Матица српска, Нови Сад, 1978.
- Кејнс, Џ. М.: *Општа теорија запослености, камате и новца*, Култура, Београд, 1956.
- Коопmans, T.: *Tri eseja o stanju u ekonomskoj znanosti*, СКД, Загреб, 1981.
- Култура и развој*, зборник радова, ИДН, Београд, 2004.
- Lange, O.: *Politička ekonomija*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1981.
- Ludvig von Mises i Friedrich A. Hayek: *O slobodnom društvu – klasični eseji*, Mate, Zagreb, 1998.
- Ludvig von Mises i Friedrich A. Hayek: *O slobodnom tržištu*, Mate, Zgreb, 1997.
- Маркс, К.: *Капитал, I, II, III*, Култура, Београд, 1958.
- Наполеони, Џ.: *Економска мисао XX stoleћа*, ЦКД, Загреб, 1982.
- Пејановић, Р.: *Економија (за агроекономисте)*, „Дневник”, Нови Сад, 2000.
- Пејановић, Р.: *Економија I (увод у микроекономију)*, Пољопривредни факултет, Нови Сад, 2007.
- Пејановић, Р.: *Економија II (увод у макроекономију)*, Пољопривредни факултет, Нови Сад, 2008.

Пејановић, Р.: *Увод у методологију економских наука*, Пољопривредни факултет, Нови Сад, 2010.

Пејовић, С.: *Основи капиталистичке економије*, Научна књига, Београд, 1992.

Пероух, Ф.: *За филозофију новог развоја*, ИРО Матица српска, Нови Сад, 1986.

Пирс, Д.: *Модерна економија*, Мекмиланов речник, Дерета, Београд, 2003.

Ренд, А.: *Капитализам непознати идеал*, Global Book, Нови Сад, 1994.

Ренд, А.: *Врлина себичности*, Global Book, Нови Сад, 1997.

Робинсон, Ј.: *Економска филозофија*, Београд, 1981.

Сен, А.: *Развој као слобода*, Филип Вишњић, Београд, 2005.

Смит, А.: *Богатство народа*, Global Book, Нови Сад, 1988.

Шумпетер, Ј. А.: *Капитализам, социјализам и демократија*, Плато, Београд, 1998.

Šumpeter, J. A.: *Povijest ekonomske analize I-II*, Informator, Zagreb, 1975.

Weber, M.: *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.

Radovan PEJANOVIĆ

SOME ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF HOMO OECONOMICUS

Summary

With theoretical-methodological analysis the author discusses the economic-anthropological phenomenon of homo oeconomicus. In the introduction the author defines the problem and raises the hypothesis (basic hypothesis is that homo oeconomicus is paradigm of modern society). He then discusses the historical dimension of homo oeconomicus. Renaissance, Enlightenment and Protestant Reformation promoted individualism, noting that the man is a rational being who can decide by it self what is good. These three value systems completely, over the time, convey important social authority of the church and state to the individual. This process is continued into capitalism in the social, political, legal and intellectual sphere. Economic freedom was the base of this new development.

Capitalism did not only free the man of traditional social constraints, but it contributed to increase positive freedom, the development of active, entrepreneurial, critical and responsible individuals. In such socio-economic conditions was developed and is developing homo oeconomicus, with its key characteristics: individualism, rationality, economic freedom and profit motivation.

The process of homo oeconomicus development and socio-economic system development, based on this concept is followed, analyzed and critically discussed by many economists. Regarding to this, it is important the view of Adam Smith, Karl Marx, John Maynard Keynes, Friedrich von Hayek, Milton Friedman, Ayn Rand.

Key words: homo oeconomicus, social development, individualism, rationality, economic freedom, profit motivation, economic theory.